

بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران با فراتحلیل

پایان‌نامه‌های تحصیلی (مقطع زمانی ۸۳-۱۳۵۹)*

علی قاسمی اردهائی**

چکیده

در این بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها که نوعی تقسیم‌بندی داخلی از لحاظ مکان است، با استفاده از نظریه‌های مهاجرتی موجود به خصوص نظریه اورت لی، لوئیس-فی-رانیس و وابستگی مورد بحث قرار گرفته است. برای پشتیبانی تجربی از نظریه‌های موجود، پایان‌نامه‌های تحصیلی دانشگاه تهران که در زمینه علل مهاجرت روستاییان به شهرها نوشته شده (جامعه آماری) با استفاده از روش فرا تحلیل بررسی شده‌اند.

در دیدی کلی، علل تأثیرگذار بر مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران از چهار بُعد؛ اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، جمعیت‌شناختی و طبیعی- کشاورزی قابل بررسی است که از این میان بُعد اقتصادی نقش عمده‌ای ایفا می‌کند و پس از آن ابعاد اجتماعی- فرهنگی، طبیعی- کشاورزی و جمعیت‌شناختی قرار دارند. ابعاد فوق برحسب عوامل جاذبه، دافعه، تبعی و شخصی قابل تقسیم‌بندی است که عامل دافعه روستایی بیش از سایر عوامل در مهاجرت روستا- شهر مؤثر بوده است و سپس عوامل جاذبه شهری، شخصی و تبعی قرار دارند. دافعه- های روستایی نیز بیشتر ابعاد اقتصادی، طبیعی- کشاورزی و اجتماعی- فرهنگی دارند.

کلید واژه‌ها: مهاجرت/ مهاجرت روستاییان/ پایان نامه ها/ مهاجرت شهری.

* در تهیه مقاله حاضر، از کمک‌های ارزنده آقای علی حسینی‌راد، کارشناس ارشد جمعیت‌شناسی استفاده شده است.

** کارشناس ارشد جمعیت‌شناسی

مقدمه

به دلیل ماهیت مهاجرت و اینکه پدیده‌ای بین رشته‌ای است، صاحب‌نظران مختلف بنا به حوزه تخصصی و زمینه کاری خود، تعاریف متعددی از آن عرضه کرده‌اند. امانی و دیگران در لغت‌نامه جمعیت‌شناسی، در تعریف مهاجرت آورده‌اند که: «مهاجرت شکلی از تحرک جغرافیایی یا مکانی است که بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد. این تحرک جغرافیایی، تغییر اقامتگاه از مبدأ یا محل سکونت به مقصد یا محل ورود است که به این نوع مهاجرت، مهاجرت دائم گویند که باید آن را از اشکال دیگر حرکت که متضمن تغییر دائمی محل اقامت نیست تفکیک کرد» (امانی و دیگران، ۱۳۵۴: ۷۱). در تحقیق حاضر، به تحرک جغرافیایی از مبدأ روستایی به مقصد شهری و نیز علل موجود این تحرک، توجه شده است.

مهاجرت روستایی برای اولین بار در سال ۱۸۹۲ میلادی توسط گراهام انگلیسی به کار برده شد. معادل‌های این عبارت که در منابع گوناگون ذکر می‌گردند عبارت‌اند از: کوچ داخلی، برون‌کوچی روستایی، ترک روستاها، روستاگریزی، خالی شدن روستاها، برون‌کوچی روستا به شهر و در نهایت ترک سرزمین (پیتیه، ۱۳۶۹: ۱).

علل مهاجرت، وابسته به ویژگی‌های مختلف شخصیتی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی افراد متفاوت است. هدف عده‌ای از مهاجرت، اشتغال است و قصد عده‌ای دیگر تحصیل، ازدواج و... که قطعاً نتایج متفاوتی دارد. تحقیق حاضر از طریق بررسی آن بخش از پایان‌نامه‌های دانشجویان دانشگاه تهران که در زمینه مهاجرت است، علل اصلی مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران را تبیین کرده است. این علل از سطوح مختلف تحلیلی (فرد، خانوار، دهستان و غیره) و رشته‌ها (علوم اجتماعی، جغرافیا و اقتصاد) و مقاطع مختلف تحصیلی (دکتری، کارشناسی ارشد و کارشناسی) با روش‌های متفاوت بررسی (پیمایش، تحلیل ثانوی داده‌ها و کتابخانه‌ای) به دست آمده است.

امید است از نتایج این تحقیق در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی به ویژه در زمینه برنامه‌ریزی روستایی استفاده شود و تا حدودی راهگشای محدودیت‌های اطلاعاتی در این زمینه گردد.

بیان مسئله و اهمیت موضوع

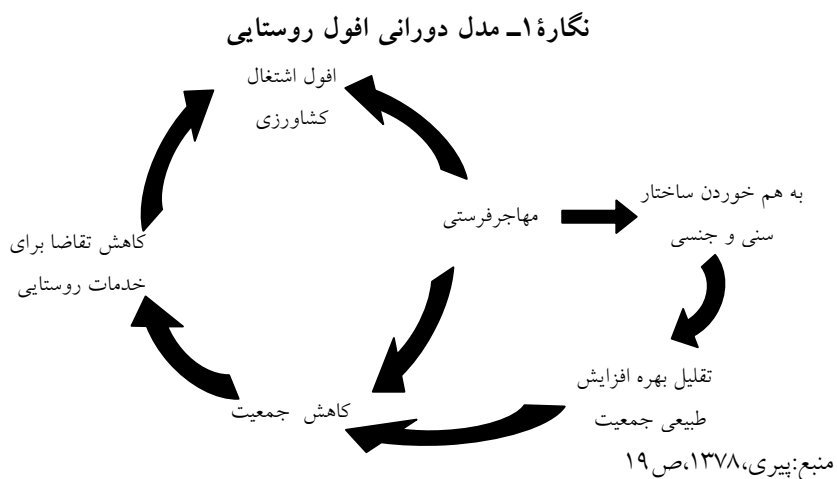
نتیجه نهایی مهاجرت از روستا به شهر نابودی کامل شکوفایی ملی و از دست دادن آزادی است چرا که انحطاط روستا به مثابه انحطاط تمدن است، تمدنی که ضامن قانون شهروند و حفظ حرمت آزادی انسان است (رولان ماسپتیول به نقل از پیتیه، ۱۳۶۹: ۴۴). در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، مهاجرت از روستا به شهر در زمره مهم‌ترین مسائل اجتماعی و اقتصادی به شمار می‌آید. این مهاجران هم در مبدأ و هم در مقصد مسائل و مشکلاتی از جمله؛ بروز نابسامانی‌های متعدد ناشی از فشار بر منابع و امکانات محدود جوامع شهری، بیکاری و کم‌کاری، کمبود فضاهای زیستی و آموزشی، آلودگی هوا و محیط زیست، سالخوردگی و زنانه شدن نیروی کار کشاورزی، تخلیه روستاها و غیره را به وجود می‌آورند.

طبق نظریه‌گزینشی بودن مهاجرت، در اولین فرصت، بعضی از افراد مهاجرت را برمی‌گزینند و بعضی مانند راه، این امر بر حسب تصادف نیست. معمولاً مهاجر ویژگی‌هایی دارد که موجب می‌شود زمینه‌های رفتن یا ماندن را در مقایسه با آنهایی که می‌مانند، متفاوت ارزیابی کند (اوبرای، ۱۳۷۰: ۸۲). بررسی‌های داخلی و خارجی که درباره مهاجرت به خصوص مهاجرت از روستا به شهر انجام شده، توافق دارند که تمایل و تصمیم‌گیری برای مهاجرت به سن و جنس و تحصیلات بستگی دارد. افراد ۱۵ تا ۳۰ ساله در جریان مهاجرت سهم عمده را دارند. طبق نتایج سرشماری ۱۳۷۵، بیشترین مهاجران زن و مرد در سنین ۲۴-۲۰ ساله (۱۳۲۰۷۶۶ نفر) هستند و سپس گروه سنی ۲۹-۲۵ ساله‌ها (۱۱۴۱۹۶۴ نفر) قرار دارند، و بعد از تعداد نفقات گروه‌های سنی به

نسبت جناح‌های گروه سنی کاسته می‌شود. همچنین در سرشماری یاد شده نسبت جنسی کل کشور ۱۰۳ و نسبت جنسی مهاجران ۱۲۳ گزارش شده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵)، که نشان می‌دهد بیشترین مهاجران کشور را مردان تشکیل می‌دهند. تفاوت نسبت جنسی در گروه سنی ۲۰-۲۴ ساله به بالاترین سطح خود می‌رسد (۹۶ برای کل و ۱۴۴ برای مهاجران). برای تحلیل نسبت جنسی مهاجران در ایران گروه سنی ۲۵-۲۹ ساله مناسب است. در گروه سنی ذکر شده، نسبت جنسی برای مهاجران ۱۲۴ و برای کل کشور ۱۰۰ می‌باشد. که در این گروه سنی مردان بیشتر برای کسب درآمد، دانش، اشتغال و غیره مکان اقامت خود را ترک می‌کنند.

مهاجرت افراد جوان از روستا باعث کاهش رشد جمعیت (و در مواردی خالی از سکنه شدن)، افزایش نسبت سالخوردگی و افزایش نسبت وابستگی در روستا می‌گردد. طبق بررسی‌های وزارت اقتصاد در روستاها و شهرهای کوچک، نرخ رشد جمعیت پایین‌تر از نرخ طبیعی می‌باشد (وزارت اقتصاد، ۱۳۷۵:۲۵). رزمزانیان در تحقیقی تحت عنوان «سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی ایران، دلایل و پیامدها» مهم‌ترین عامل مؤثر بر سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی را مهاجرت دانسته است. از آنجا که اکثر مهاجران را جوانان جویای کار تشکیل می‌دهند، در نتیجه نوعی عدم تعادل (از نظر ساختار سنی) بین جمعیت شاغل در مناطق شهری (قطب مشاغل صنعتی و خدماتی) و مناطق روستایی (قطب مشاغل کشاورزی) پدید آمده است. این عدم تعادل به صورت سالخورده‌تر شدن جمعیت کشاورز و جوان‌تر شدن جمعیت شاغل در بخش‌های صنعت و خدمات جلوه‌گر می‌شود (رزمزانیان، ۱۳۸۰).

در مدل درادی^(۱) که ماهیت دورانی افول روستایی نام دارد، مهاجر فرستی روستا به نوبه خود ضمن خراب کردن ساختار هرم سنی-جنسی جمعیت روستایی و در نتیجه کاهش بهره‌رشد طبیعی، در کاهش جمعیت اثر کرده و این مسئله منجر به تقلیل تقاضا برای خدمات روستایی می‌شود. مدل یاد شده را می‌توان به صورت زیر ترسیم کرد:

برابر با نگاره مذکور، کاهش مشاغل روستایی در واقع به دلیل ایجاد تسلسلی منفی در روستا در نهایت منجر به مهاجرت خانوارهای زیادی از روستا می‌شود. علاوه بر این، خود مهاجران نیز در محیط شهری با مسائل بی‌شماری مواجه می‌شوند. مطالعه‌ای که در زمینه اثر مهاجرت بر مرگ و میر صورت گرفته بود، نشان داد که مسکن مهاجران روستا-شهر اغلب بهره‌ای از بهداشت و تسهیلات بهداشتی رسمی ندارد. شرایط چنین مسکنی برای امید به زندگی کودکان زیان‌آور است. ضعف توان اقتصادی مهاجران، باعث می‌شود که در مجاورت صنایع سنگین ساکن شوند که این امر آنها را در معرض بیماری‌های عفونی و تنفسی قرار می‌دهد (Stephenson et al., 2003:28). همچنین، این مهاجران برای محیط شهری و ساکنان آن نیز مشکلاتی را به وجود می‌آورند که به مواردی از آنها قبلاً اشاره شد.

در زمینه بررسی علل مهاجرت‌های روستا-شهر، بیشترین تأکید بر روی مطالعه خصوصیات محیط روستاست. حال این سؤال پیش می‌آید که چرا مهاجرت از روستا به شهر اتفاق می‌افتد؟ چه عواملی باعث می‌شود که روستاییان این واقعه مهم اجتماعی را تجربه کنند؟

اهداف پژوهش

هدف کلی پژوهش، شناخت علل مهاجرت (ابعاد اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، جمعیت‌شناسی و طبیعی- کشاورزی) روستاییان به شهرهاست. اهداف دیگر تحقیق عبارت‌اند از:

- شناخت عوامل تشکیل‌دهنده ابعاد علی مهاجرت از روستا به شهر
- شناخت سهم هر یک از عوامل در علل مهاجرت از روستا به شهر
- شناخت روش‌های بررسی و واحد تحلیل کارهای انجام شده در این زمینه
- شناخت سهم هر یک از عوامل جاذبه، دافعه، تبعی و شخصی در علل چهارگانه مهاجرت از روستا به شهر
- معرفی فرا تحلیل به عنوان یکی از روش‌های بررسی در تحقیقات اجتماعی

پیشینه نظری تحقیق

در مورد مهاجرت روستا - شهر، دیدگاه‌ها و نظریات مختلفی وجود دارد که هر کدام از آنها از زوایای مختلف و به ویژه اقتصاد کلان و خرد به این پدیده نگریسته‌اند. در این زمینه کسانی مثل تودارو، لوئیس^(۲)، لی^(۳) و... دیدگاه‌هایی همانند کارکردگرایی، وابستگی، اقتصاد دوگانه و... مطرح هستند. با تأکید بر علل مهاجرت از روستا به شهر به چند مورد از نظریه‌های فوق اشاره می‌شود تا بتوان به دیدی جامع (نظری) دست یافت.

کارکردباوران معتقدند که تمام نیازهای اجتماعی در چارچوب نظام‌های اجتماعی آموخته می‌شوند. کنشگران در هر نظام به نیازهایی باور دارند که در آن نظام نمی‌توانند آنها را برآورده کنند. از این رو ممکن است تحولات لازم برای کاهش ناهماهنگی بین احساس نیاز و امکان تحصیل آن در کنشگر یا در نظام یا در هر دو اتفاق بیافتد. درک ناهماهنگی‌های بین خصایص فرد و نظام اجتماعی منجر به مهاجرت شخص جهت

کاهش ناهماهنگی‌های ساختی می‌شود (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۸: ۶۱). کاظمی‌پور با استفاده از این نظریه در تبیین علل مهاجرت روستاییان به شهر تهران می‌گوید: «از آنجا که نیازهای اجتماعی افراد در محیط‌های روستایی برآورده نمی‌شود و در تعدادی از شهرها پاسخ مناسبی برای آنها وجود دارد، از این‌رو گونه‌ای عدم تعادل میان جوامع روستایی و شهری ایجاد می‌شود و روستاییان برای ارضای نیازهای خود مهاجرت می‌کنند» (کاظمی‌پور، ۱۳۷۴).

دیدگاه وابستگی، مهاجرت را نتیجه انتقال ساختی روستاها از نظام سنتی-زمینداری به نظام صنعتی و ادغام آنها در نظام سرمایه‌داری وابسته می‌داند. از این‌رو تکیه این دیدگاه در بررسی مهاجرت‌ها، روی ساخت اقتصاد جهانی است نه بر توسعه انفرادی یک کشور. صاحب‌نظران این دیدگاه، دو دسته عوامل برای بیان حرکت و علت مهاجرت در نظر گرفته‌اند: یکی عوامل تغییردهنده و دیگری عوامل رکودی. عامل تغییردهنده به دگرگونی‌های مبتنی بر فناوری و مکانیزه شدن کشاورزی اشاره دارد که این عمل سبب بیکاری یا کم کاری کشاورزان می‌شود که در نتیجه روستاییان را مجبور به مهاجرت می‌کند. عامل رکودی که در بررسی حاضر تحت عنوان علل جمعیت-شناسی مهاجرت معرفی می‌شود زمانی مؤثر است که رشد جمعیت به دلیل بهبود نسبی وضع بهداشت و درمان، از تولیدات کشاورزی سنتی سبقت بگیرد و نیروی کار مجبور به حرکت شود.

مدل توسعه لوئیس - فی - رانیس^(۴)، اولین و مشهورترین مدل توسعه‌ای است که حداقل به طور ضمنی به فرایند انتقال نیروی کار روستا به شهر توجه می‌کند. در این مدل، اقتصاد از دو بخش تشکیل می‌گردد: الف) بخش سنتی، که دارای نیروی کار مازاد با بهره‌وری پایین یا بدون بهره‌وری است. ب) بخش صنعتی شهری نوین با بهره‌وری بالا که نیروی کار به تدریج از بخش معیشتی به آن انتقال می‌یابد. توجه اولیه مدل، هم به فرایند انتقال نیروی کار است و هم به رشد اشتغال در بخش جدید. سرعت این دو عنصر از طریق نرخ انباشت سرمایه صنعتی در بخش نوین مشخص می‌شود (تودارو، ۱۳۶۷: ۲۶).

تودارو نیز همانند سایر صاحب‌نظران مهاجرت، در صدد تبیین مهاجرت‌های روستا-شهری بوده است. فرض اصلی الگوی تودارو این است که هر مهاجر بالقوه، بر مبنای هدف پیشینه‌سازی «درآمد/انتظاری» تصمیم می‌گیرد که به شهر برود یا نه. در این تصمیم‌گیری دو عامل اقتصادی اصولی نقش دارند: اولی به تفاوت واقعی موجود بین دستمزد در شهر و روستا مربوط است که به دلیل مهارت‌های متفاوت و دوره‌های آموزش کارگران به وجود آمده است. در واقع، وجود تبعیض بین دستمزدهای پرداخت شده به کارگران شهری، در مقایسه با دستمزدهای کارگران ماهر روستایی، اصلی همیشگی در تصمیم به مهاجرت تشخیص داده شده است. دومین عنصر اصلی الگوی مزبور، و مهم‌ترین قسمت آن که در سایر الگوهای مهاجرت از روستا به شهر نیست، میزان احتمال موفقیت هر مهاجر در به دست آوردن شغل در شهر است. کلید فهم پدیده ظاهراً متناقض مهاجرت مداوم به مراکزی که بیکاری در آنها فراوان است، بررسی فراگرد مهاجرت با رهیافت «درآمد/انتظاری» یا دائمی است، که در آن در آمد انتظاری هم به پرداخت دستمزد به کارگر شهری مربوط می‌شود و هم به میزان احتمالی بستگی دارد که وی بتواند شغلی به دست آورد (Todaro, 1971).

اورت لی، عوامل مؤثر در اخذ تصمیم جهت مهاجرت و فرایند آن را به چهار دسته تقسیم می‌کند:

۱- عواملی که با حوزه مبدأ ارتباط دارد.

۲- عواملی که با حوزه مقصد ارتباط دارد.

۳- موانع بازدارنده.

۴- عوامل شخصی.

در هر حوزه عوامل متعددی در جذب و دفع افراد آن حوزه مؤثرند (لهسائی‌زاده، ۱۳۶۸: ۶۱). نقطه قوت نظریه لی، تأکید درست و به جای وی بر عوامل شخصی است. تحت تأثیر این عوامل است که برخی مهاجرت می‌کنند و برخی در محل سکونت خود باقی می‌مانند (زنجانی، ۱۳۸۰: ۱۳۳). پس ویژگی‌های شخصی مهاجران از جمله سن، جنس، سطح سواد، حدود خوداتکایی، همبستگی‌های قومی و نژادی را نیز باید از موارد

مؤثر بر مهاجرت به شمار آورد. (همان: ۲۰۱). در تحقیق حاضر، عوامل شخصی لی با نام‌های عوامل تبعی و شخصی مشخص شده است که منظور از عوامل تبعی، مهاجرت با انگیزه‌هایی چون وابستگی به اقوام، ازدواج، تردد بیشتر به شهر، و منظور از عوامل شخصی، مهاجرت با انگیزه‌هایی مانند ادامه تحصیل خود و فرزندان، چشم هم چشمی، سن، بُعد خانوار و میزان باروری کل است.^(۵)

نظریه لی را می‌توان نظریه جاذبه و دافعه نیز نامید. عوامل دافعه بیشتر مربوط به مبدأ می‌باشند و عوامل جاذبه مربوط به مقصد. متخصصان و افراد تحصیل کرده بیشتر به علت جاذبه مهاجرت می‌کنند و غیرمتخصصان از جمله کشاورزان به دلیل دافعه. بیلز بارو و اوبرای^(۶) با در نظر گرفتن نظریات مختلف در حوزه مهاجرت، علل مهاجرت را در موارد زیر خلاصه کرده‌اند:

- ۱- مهاجرت‌های روستایی از حوزه‌هایی که در آنها فرصت‌های شغلی کمتری وجود دارد به طرف حوزه‌هایی که دارای امکانات شغلی بیشتری است صورت می‌گیرد.
- ۲- در صورتی که اختلاف درآمد شهر و روستا زیاد باشد، مهاجرت به شهر به ویژه به شهرهای بزرگ انجام می‌شود.
- ۳- همه مردم، در دوره کارایی عمر خود (سن میانسالی) آرزومندند به حداکثر درآمد دست یابند و مهاجران روستایی در این سنین به امید دست یافتن به حداکثر درآمد، به شهرها مهاجرت می‌کنند.
- ۴- تسلط مدل دوگانه اقتصادی (بخش جدید و بخش معیشتی) بدون ارتباط با هم، سبب مهاجرت‌های روستایی می‌شود.
- ۵- عوامل دفع در روستاها و عوامل جذب در شهرها، مهاجرت‌های روستایی را شتاب می‌بخشد. در بخش معیشتی امکان جذب نیروی کار تازه وجود ندارد، در حالی که بخش‌های جدید اقتصادی شهر، هر روز طالب نیروی کار تازه‌ای است (شکوئی، ۱۳۷۳: ۴۷۰-۴۷۱).

روش‌شناسی پژوهش

در حوزه علوم انسانی و اجتماعی روش‌های متعددی برای تحقیق و شناخت واقعیت و پدیده‌های اجتماعی وجود دارد. فراتحلیل یکی از این روش‌هاست. فراتحلیل^(۷) یکی از روش‌های توصیفی است که تحقیقات انجام شده را ارزیابی می‌کند. در این بررسی، تحقیقات انجام شده در زمینه مهاجرت روستا به شهر در ایران ارزیابی شده و روش-شناسی این تحقیقات و علل مهاجرت روستاییان به شهرها مورد تحلیل و فراتحلیل قرار گرفته‌اند.

به نظر گلاس^(۸)، فراتحلیل عبارت است از تحلیل آماری بسیاری از مطالعات و تحقیقات منفرد درحوزه‌ای معین به منظور ترکیب و یکپارچه‌سازی نتایج آنها (صفری، ۱۳۸۳: ۲۰). در فراتحلیل تحقیقات موجود، تأکید بر ترکیب و یکپارچه‌سازی نتایج آنها جهت استفاده علمی و کاربردی است (صدیق، ۱۳۷۹: ۶۸). بنابراین فراتحلیل، مقایسه نتایج تحقیق دیگران است. یعنی اینکه از تحقیقات و نتایج تحقیقات و تحلیل موجود، تحلیل دیگری عرضه می‌کنیم. این فراتحلیل شامل کلیه مراحل تحقیق؛ نظریه، روش، نتایج و... است.

جامعه آماری تحقیق عبارت است از پایان‌نامه‌های تحصیلی دانش‌آموختگان دانشگاه تهران در کلیه مقاطع تحصیلی که به موضوع علل مهاجرت روستا-شهر پرداخته‌اند. که از این میان بیست و یک پایان‌نامه انتخاب شد. در این گزینش معیارهای «مهاجرت روستا-شهر» و «علل این مهاجرت» تعیین‌کننده بوده‌اند. با تجزیه و تحلیل این پایان‌نامه‌ها، علل مهاجرت روستاییان به شهرها بررسی شده است. تکنیک جمع‌آوری اطلاعات بر اساس طرح پرسشنامه معکوس است که بعد از گردآوری داده‌های لازم، بررسی و تحلیل شده‌اند.

علل مهاجرت روستاییان به شهرها

مهاجرت روستا-شهر دلایل متفاوتی دارد. اصولاً افراد نظام‌های شخصیتی، اجتماعی،

فرهنگی، اقتصادی و سیاسی متفاوتی دارند و این تفاوت‌ها منشأ رفتارهای متفاوت در افراد است. مهاجرت نیز رفتاری اجتماعی است که متأثر از ویژگی‌های ذکر شده است و از فردی به فرد دیگر و از جامعه‌ای به جامعه دیگر تفاوت می‌یابد. در بررسی‌های مختلف داخلی و خارجی، دلایل مهاجرت (مخصوصاً مهاجرت روستا-شهر) تبیین شده است. در ایران مرکز آمار درباره علل مهاجرت بررسی کرده و علل مهاجرت ۵۳۴ مهاجر (که سهم مهاجران روستا-شهر چشمگیر بوده) را در موارد زیر خلاصه کرده است: انتقال (۷٪)، کار دیگر یا بهتر (۱۱٪)، جستجوی کار (۶٪)، تحصیل (۳۵٪)، استفاده از تسهیلات و امکانات (۹٪)، ازدواج (۱۰٪)، تبعیت از خانوار (۴۵٪) و سایر (۸/۵٪) (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۲:۵۸). ملاحظه می‌شود نقش شاخص‌های تبعیت از خانوار، جستجوی کار و ازدواج بالاتر از همه بوده است. لی‌آنگ که علل مهاجرت در چین را بررسی کرده است می‌گوید که: انتقال کار (۱۲/۴٪)، مأموریت برای کار (۵/۶٪)، جستجوی کار (۲۵/۵٪)، کارآموزی (۱۱/۵٪)، زندگی با دوستان و خویشاوندان (۱۰٪)، بازنشستگی (۱/۶٪)، وابستگی مهاجران (۱۰/۵٪)، ازدواج (۱۴/۳٪) و سایر (۸/۴٪) از مهم‌ترین دلایل مهاجرت هستند (Liang, 2001:517).

هر دو بررسی یاد شده حالت‌های چهارگانه مهاجرت داخلی (شهر به شهر، شهر به روستا، روستا به شهر و روستا به روستا) را بررسی کرده‌اند. گرچه در کشورهای در حال توسعه اکثر مهاجران داخلی را روستاییان تشکیل می‌دهند ولی محققان در طبقه بندی علل مهاجرت، بر علت‌های کلی که بین مهاجران شهری و روستایی مشترک است تأکید می‌کنند و از علت‌های خاص مهاجرت روستا-شهر، تا حدودی غافل می‌شوند. در تحقیق حاضر، سعی بر آن است تا به علت‌های خاص مهاجرت‌های روستا-شهر پرداخته شده و در طبقه‌بندی‌های مختلف، این علت‌ها ارائه شوند. برای درک کلی از جامعه مورد بررسی (از نظر روش، جامعه آماری، واحد تحلیل، زمان تحقیقات و حوزه مطالعات صورت گرفته)، علت‌های مهاجرت و عوامل تشکیل‌دهنده این علت‌ها، در جدول ۱ آورده شده است:

جدول ۱ دیدی کلی از موضوع مورد بررسی و اطلاعات لازم برای فراتحلیل پایان-نامه‌های تحصیلی را در اختیار قرار می‌دهد. به غیر از موارد جامعه آماری و تاریخ انجام پژوهش‌ها، سایر موارد به تفصیل در بقیه جداول ارائه شده است. ستون جامعه آماری نشان می‌دهد که جامعه مورد بررسی از سطح کشور تا سطح روستا را پوشش داده است. بنابراین علل به دست آمده از این جامعه آماری را می‌توان با اطمینان بیشتری به جامعه بزرگ‌تر تعمیم داد، زیرا تا حدودی مناطق مختلفی از کشور را مورد پوشش قرار می‌دهد. محدوده زمانی پژوهش‌های انجام گرفته، بین سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۳ است. در این مقطع ۲۴ ساله، علل خاصی (همانند مهاجرت به دلیل جنگ، خشکسالی و غیره) که می‌تواند ناشی از برهه‌ای از زمان باشد تصویر شده است. بنابراین علل مهاجرت از نظر زمانی نیز، جامع‌تر بررسی می‌شود. از جدول ۲ به بعد ابعاد گوناگون مهاجرت روستا-شهر مطالعه می‌گردد.

جدول ۲- توزیع فراوانی پایان نامه های تحصیلی حوزه مطالعه بر حسب رشته و مقطع تحصیلی

فراوانی	رشته تحصیلی				مقطع تحصیلی		
	علوم اجتماعی	جغرافیا	اقتصاد	جمع	دکتری	کارشناسی ارشد	کارشناسی جمع
تعداد	۱۵	۴	۲	۲۱	۱	۱۰	۲۱
درصد	۷۱/۵	۱۹	۹/۵	۱۰۰	۵	۴۷/۵	۱۰۰

منبع: یافته های پژوهش

ملاحظه می‌شود که مهاجرت روستا به شهر در بین سه رشته تحصیلی علوم اجتماعی، جغرافیا و اقتصاد مورد بررسی قرار گرفته است. مهاجرت به دلیل دارا بودن

ماهیت بین رشته‌ای، توانسته است در رشته های مختلف جایگاهی برای خود پیدا کند. از بین این سه رشته تحصیلی، علوم اجتماعی با ۷۱/۵ درصد بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است که مؤید آن است که مهاجرت از روستا به شهر در ایران به پدیده-ای (و با احتیاط مسئله) اجتماعی تبدیل شده و از این رو نظر صاحب نظران علوم اجتماعی را به خود جلب کرده است. صاحب نظران اقتصاد و جغرافیا نیز از دریچه علمی خودشان به این مسئله پرداخته‌اند. در مقاطع تحصیلی، فقط یک مورد به مقطع دکتری اختصاص دارد و موارد باقی مانده برای مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد نصف نصف است. البته روش بررسی پژوهش‌ها در مقطع کارشناسی بیشتر پیمایشی و در مقطع کارشناسی ارشد تحلیل ثانویه بوده است.

جدول ۳- توزیع فراوانی پایان نامه های تحصیلی حوزه مطالعه برحسب روش بررسی و واحد تحلیل

فراوانی	روش بررسی			واحد تحلیل					
	پیمایش ثانویه	تحلیل ثانویه	کتابخانه ای	استان	شهرستان	دهستان	خانوار	فرد	نامعلوم
تعداد	۱۱	۸	۲	۳	۱	۴	۵	۶	۲
درصد	۵۲	۳۸	۱۰	۱۴/۵	۵	۱۹	۲۴	۲۸/۵	۱۰

منبع : یافته‌های پژوهش

از نظر روش بررسی، روش پیمایش با ۵۲٪ از بیشترین نسبت برخوردار است. به دلیل کمبود داده‌های آماری در مورد مهاجران در کشور (به واسطه نبود نظام ثبت مهاجرت‌های صورت گرفته در کشور) محقق مجبور است که خود اقدام به گردآوری این اطلاعات نماید، در صورتی که با داشتن نهادهایی مسئول برای انجام این کار،

ضرورت انجام این نوع روش، کاهش می‌یابد. تحلیل ثانویه ۳۸٪ و روش کتابخانه‌ای نیز ۱۰٪ روش بررسی را به خود اختصاص داده‌اند. در دو روش یاد شده، مهاجرت بیشتر با دید ساختاری و کلان بررسی شده است.

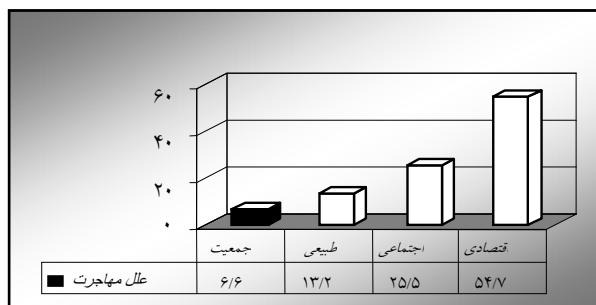
از نظر واحد تحلیل به ترتیب؛ فرد (۲۸/۵٪)، خانوار (۲۴٪)، دهستان (۱۹٪)، استان (۱۴/۵٪) و شهرستان (۵٪) از بیشترین نسبت برخوردارند. واحد تحلیل دو پایان‌نامه (۱۰٪) به دلیل اتخاذ روش کتابخانه‌ای، مشخص نشده بود. در مورد مهاجرت روستا-شهر به نظر می‌رسد واحدهای تحلیل کوچک‌تر بهتر بتوانند علل واقعی را بازگو نمایند. نسبت‌های واحد تحلیل نشان می‌دهند که واحدهای تحلیل کوچک‌تر نسبت به بزرگ‌تر از فراوانی بیشتری برخوردارند و می‌توانند علل مهاجرت روستا به شهر را بهتر بیان کنند.

جدول ۴- توزیع فراوانی پایان‌نامه‌های تحصیلی حوزه مطالعه برحسب علل مهاجرت از روستا به شهر

علت / فراوانی	اقتصادی	اجتماعی و فرهنگی	جمعیت‌شناسی	طبیعی و کشاورزی	کل
تعداد	۵۸	۲۷	۷	۱۴	۱۰۶
درصد	۵۴/۷	۲۵/۵	۶/۶	۱۳/۲	۱۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۱- توزیع نسبی علل مهاجرت

منبع: یافته های پژوهش

فرا تحلیل پایان نامه‌ها نشان می‌دهد که علل مهاجرت روستاییان به شهرها در چهار بُعد عمده اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، جمعیت‌شناسی و طبیعی- محیطی قابل دسته‌بندی است. الگوی این طبقه‌بندی منبعث از نظریه‌های موجود و کارهای صورت گرفته در این زمینه است. همان طور که از جدول ۴ (که مهم‌ترین جدول است) و نمودار ۱ برمی‌آید؛ علت اقتصادی با ۵۴/۷٪، اجتماعی و فرهنگی با ۲۵/۵٪، طبیعی و کشاورزی با ۱۳/۲٪ و جمعیت‌شناسی با ۶/۶٪ به ترتیب بیشترین درصد علل مهاجرت را شامل می‌شوند. همه نظریات مهاجرت در زمینه روستا- شهر، اهمیت اقتصاد را دربرانگیختن فرد برای مهاجرت برشمرده‌اند، بنابراین الگوی به دست آمده از تخصیص نسبت علل در گروه‌های چهارگانه ذکر شده دور از انتظار نیست. به دلیل محوریت بحث در بررسی حاضر و همچنین به خاطر اهمیت علل مهاجرت‌های روستا- شهر در برنامه‌ریزی‌های اجتماعی و اقتصادی، علل چهارگانه مهاجرت با دقت بیشتر و با در نظر گرفتن عوامل تشکیل دهنده آنها بررسی می‌شوند.

جدول ۵- سهم هریک از عوامل اقتصادی در مهاجرت از روستا به شهر

عامل فراوانی	بیکاری	کمی درآمد روستا	تفاوت درآمد شهر و روستا	دستبرد بالا و فرصت های شغلی در شهر	کمبود تسهیلات در روستا	فقر مادی	مکانیزه شدن کشاورزی	رفاه شهری	تفاوت ارزاق کوبن شهر و روستا	ایجاد صنایع انحصاری	کل
تعداد	۹	۶	۴	۵	۱۶	۵	۲	۶	۲	۳	۵۸
درصد	۱۵/۵	۱۰/۳	۶/۹	۸/۶	۲۷/۶	۸/۶	۳/۵	۱۰/۳	۳/۵	۵/۲	۱۰۰

منبع: یافته های پژوهش

نتایج جدول نشان می دهد که بیشتر روستاییان از کمبودهای روستا رنج می برند. کمبودهایی در زمینه کار، درآمد، تسهیلات و غیره که از این میان ۵۰٪ علل اقتصادی مهاجرت مربوط به کمبود تسهیلات، بیکاری و کمی درآمد است که خود گویای تمرکز عوامل دافعه در علل اقتصادی مهاجرت می باشد. چنانچه ملاحظه می شود، در علت اقتصادی مهاجرت عوامل جاذبه شهری به اندازه دافعه روستایی نتوانسته اند خود را نشان دهند.

جدول ۶- سهم هریک از عوامل اجتماعی و فرهنگی در مهاجرت از روستا به شهر

عامل فراوانی	تبعیت از اقوام	دسترسی به آموزش	امکانات ارتباطی و تردد به شهر	عدم امنیت نسبی و اختلاف محلی	چشم هم چشمی	مسائل ناشی از اصلاحات ارضی و خالی شدن روستاها	کل
تعداد	۴	۹	۴	۵	۲	۳	۲۷
درصد	۱۴/۸	۳۳/۴	۱۴/۸	۱۸/۵	۷/۴	۱۱/۱	۱۰۰

منبع: یافته های پژوهش

در علل اجتماعی و فرهنگی مهاجرت از روستا به شهر به ترتیب عوامل دسترسی به آموزش (۳۳/۴٪)، عدم امنیت و اختلاف محلی (۱۸/۵٪)، تبعیت از اقوام (۱۴/۸٪) و امکانات ارتباطی و تردد به شهر (۱۴/۸٪)، مسائل ناشی از اصلاحات ارضی و خالی شدن روستاها (۱۱/۱٪) و چشم هم چشمی (۷/۴٪) قرار دارند. دسترسی به آموزش نشان می‌دهد که مقاطع تحصیلی مختلف هنوز روستاها را کاملاً پوشش نداده و روستاییان با انگیزه، برای ادامه تحصیل مجبورند که روستاهای خود را به مقصد شهر ترک نمایند. شاخص‌های تبعیت از اقوام و تردد به شهر نیز اهمیت شبکه‌های مهاجرت در تحریک فرد به مهاجرت را نشان می‌دهد. مسائل ناشی از اصلاحات ارضی بر بافت جوامع روستایی تأثیر گذاشته و در بیشتر موارد روستاها را خالی از سکنه کرده است.

جدول ۷- سهم هر یک از عوامل جمعیت‌شناسی در مهاجرت از روستا به شهر

عامل	بالا بودن رشد جمعیت	کل
تعداد	۷	۷
درصد	۱۰۰	۱۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، علل جمعیت‌شناسی مهاجرت در بالا بودن رشد جمعیت روستا خلاصه شده است. گرچه در پایان‌نامه‌های یاد شده، به رشد جمعیت، جوانی جمعیت، میزان باروری کل و غیره اشاره شده است، ولی همه موارد یاد شده از نرخ رشد بالای جمعیت در جوامع روستایی حاصل شده و نمی‌توان آنها را جدای از عامل رشد جمعیت و به عنوان عاملی جداگانه محسوب کرد. علل جمعیت‌شناسی بیشتر در پایان‌نامه‌هایی طرح شده که کلان نگر بوده و از تحلیل ثانویه استفاده کرده بودند. البته برای

نیروی جوان جوامع روستایی، انگیزه‌های اقتصادی (از قبیل پیدا کردن شغل، درآمد و غیره) و اجتماعی (ادامه تحصیل، امکانات ارتباطی و غیره) می‌توانند محرک مهاجرت باشند، ولی در پژوهش‌های منتخب، بالا بودن رشد جمعیت علت اصلی مهاجرت عنوان شده است.

جدول ۸- سهم هریک از عوامل طبیعی و کشاورزی در مهاجرت از روستا به شهر

عامل	کمبود زمین	کمبود آب	بدی آب و هوا	نامرغوب بودن خاک و کمی مرتع	عدم استفاده از کود و بذر	کل
تعداد	۷	۳	۱	۲	۱	۱۴
درصد	۵۰	۲۱/۴	۷/۲	۱۴/۲	۷/۲	۱۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

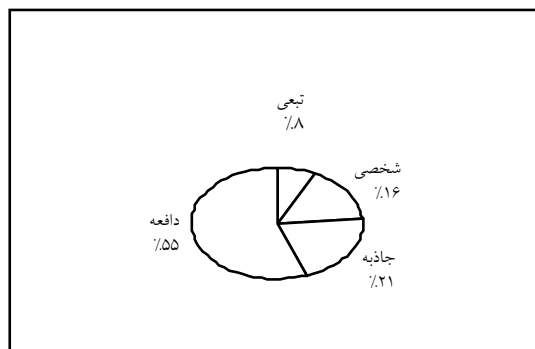
زمین بزرگ‌ترین سرمایه کشاورز و نگهدارنده او در روستاست. در پایان‌نامه‌های منتخب، در بررسی علل کشاورزی و طبیعی مهاجرت، مشخص شد که ۵۰٪ کشاورزان مهاجر کمبود زمین را عامل اصلی مهاجرت خود می‌دانند. در اکثر مناطق جغرافیایی کشورمان، زمین بدون آب همانند سرمایه بدون مصرف است. بنابراین در ایران نقش آب در امور کشاورزی می‌تواند حیاتی باشد و بر این اعتبار است که کمبود زمین و آب با هم بیش از ۷۰٪ علل طبیعی و کشاورزی مهاجرت از روستا به شهر را دربرگرفته‌اند.

جدول ۹- توزیع فراوانی عوامل جاذبه، دافعه، تبعی و شخصی در علل چهارگانه مهاجرت از روستا به شهر

شخصی		تبعی		دافعه		جاذبه		عوامل علل
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
-	-	-	-	۶۲	۳۶	۳۸	۲۲	اقتصادی
۳۷	۱۰	۳۰	۸	۳۳	۹	-	-	اجتماعی و فرهنگی
۱۰۰	۷	-	-	-	-	-	-	جمعیت شناسی
-	-	-	-	۱۰۰	۱۴	-	-	طبیعی و کشاورزی
۱۶	۱۷	۷/۶	۸	۵۵/۷	۵۹	۲۰/۷	۲۲	کل

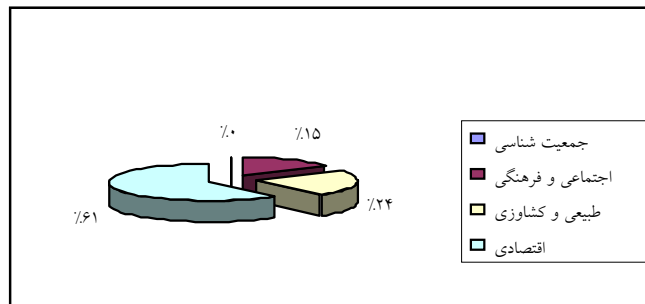
منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۲- توزیع نسبی تأثیر عوامل جاذبه، دافعه، تبعی و شخصی در مهاجرت

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۳- توزیع نسبی تأثیر عامل دافعه در علل چهارگانه مهاجرت

منبع: یافته‌های پژوهش

از جدول ۹ برای بررسی نقش عوامل جاذبه، دافعه، تبعی و شخصی در مهاجرت روستاییان به شهر (دیدگاه اول) و تعیین سهم هر یک از عوامل یاد شده در علل چهارگانه مهاجرت (دیدگاه دوم) استفاده می‌کنیم. بر اساس دیدگاه اول و همان طور که در نمودار ۲ دیده می‌شود، عامل دافعه روستایی بیشترین درصد را به خود اختصاص داده و ۵۵/۷٪ علل مهاجرت‌ها را شامل می‌شود. بنابراین در برنامه‌ریزی و ارائه راهکارها برای جلوگیری از چنین مهاجرت‌هایی باید تمرکز بیشتر روی نواحی روستایی و دافعه‌های آن باشد. به دلیل اهمیت دافعه روستایی در مهاجرت‌های روستا-شهر، توزیع نسبی این عامل در علل چهارگانه مهاجرت در نمودار ۳ آورده شده است. این نمودار نشان می‌دهد که بیشتر از ۶۰٪ دافعه‌های روستایی به خاطر علل اقتصادی بوده و علل طبیعی-کشاورزی و اجتماعی-فرهنگی در مرتبه بعد قرار دارند. بعد از عامل دافعه روستایی، عوامل جاذبه شهری (۲۰/۷٪)، شخصی (۱۶٪) و تبعی (۷/۶٪) قرار دارند. در تقسیم‌بندی این عوامل بیشتر از نظریات اورت لی و لوئیس-فی-رانیس کمک گرفته شده است. مطابق دیدگاه دوم، سهم عامل دافعه در علت اقتصادی تعیین‌کننده است به حدی که ۶۲٪ علت اقتصادی را به خود اختصاص داده است و بقیه (۳۸٪) به عامل جاذبه تعلق دارد و نشان می‌دهد که روستاییان بیشتر به خاطر مشکلات

اقتصادی است که از روستا متنفر شده و از آن گریزانند. در علت اجتماعی و فرهنگی سهم عامل جاذبه شهری صفر گشته و به ترتیب عوامل شخصی (۳۷٪)، دافعه روستایی (۳۳٪) و تبعی (۳۰٪) قرار می‌گیرند. عوامل شخصی در علت‌های اجتماعی و فرهنگی مهاجرت از روستا به شهر، بیشتر به کسب دانش و ادامه تحصیل اشاره دارد که قبلاً به آن اشاره شد. صد در صد علت‌های جمعیت‌شناسی مهاجرت روستا به شهر به خاطر عوامل شخصی و صد در صد علت‌های طبیعی و کشاورزی مهاجرت روستا به شهر به خاطر عوامل دافعه روستایی بوده است.

محتویات جدول ۹ نشان از ترکیبی بودن علل چهارگانه مهاجرت روستا به شهر و سهم عوامل جاذبه، دافعه، تبعی و شخصی در این علل چهارگانه است، از این رو در بررسی این نوع مهاجرت‌ها باید به مجموعه این عوامل و رابطه‌ها توجه کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این بررسی علت‌های مختلف مهاجرت روستا-شهر در چهار علت؛ اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، جمعیت‌شناسی و طبیعی- کشاورزی خلاصه شده است. از این علل، علت اقتصادی بیشترین فراوانی را از آن خود کرده که بیش از ۵۰ درصد علت‌های مهاجرت روستا-شهر را تبیین می‌کند. در بین عوامل اقتصادی، کمبود تسهیلات در روستا و بیکاری از بقیه مهم‌ترند. می‌توان گفت که با ارائه امکانات و تسهیلات مورد نیاز برای روستاها به خصوص با در نظر گرفتن انتظارات نسل جوان و ایجاد اشتغال در روستاها می‌توان از هجوم بی‌رویه این مهاجران به شهرها جلوگیری کرد. عوامل اجتماعی و فرهنگی از نظر فراوانی دومین علت تبیین‌کننده مهاجرت روستا-شهر می‌باشند. هر چند دسته‌بندی عوامل اجتماعی و فرهنگی بسیار مشکل است ولی مسلماً روستاییان به دلیل نبود مراکز دانشگاهی و کمبود مقاطع تحصیلی آموزش و پرورش به خصوص در مقطع متوسطه در روستاها، به شهرها مهاجرت می‌کنند. همچنین منشأ

مهاجرت‌های زنجیره‌ای را در دو عامل اجتماعی و فرهنگی می‌توان جستجو کرد، به طوری که حدود ۳۰ درصد مهاجرت‌های ناشی از عوامل اجتماعی و فرهنگی به واسطه تبعیت از اقوام و ارتباط با شهر (شبکه مهاجرت) صورت گرفته است. از جمله عوامل اجتماعی که با کاهش آن می‌توان از مهاجرت‌های بی‌رویه روستاییان به شهرها جلوگیری کرد، اختلافات محلی در روستاهاست. عامل یاد شده حتی می‌تواند باعث مهاجرت‌های دسته‌جمعی روستاییان شود. عامل جمعیت‌شناسی که ۶/۶ درصد علل مهاجرت روستا-شهر را تبیین می‌کند، می‌تواند با بهبود بسترهای عوامل اقتصادی یاد شده، خود به خود حذف شود. عوامل طبیعی و کشاورزی بیشتر حول محور آب و خاک می‌چرخد. حق نسق (آب و خاک) در جوامع روستایی از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و غیره تعیین‌کننده است و نوسانات در این حق می‌تواند تغییراتی را در رفتار کشاورزان به وجود آورد. بنابراین، یکی از راه‌های جلوگیری از مهاجرت کشاورزان به جوامع شهری، تهیه زمین و آب کافی و مناسب برای این قشر روستایی است.

در مجموع می‌توان گفت که نقش عوامل دافعه روستایی در مهاجرت روستا-شهر بیشتر از سایر عوامل به خصوص عامل جاذبه شهری است. برخلاف تصور عمومی که زرق و برق شهری را عاملی مهم در مهاجرت روستاییان به شهر می‌داند، بررسی حاضر، نقش دافعه‌های روستایی را تعیین‌کننده‌تر دانسته است. به نظر می‌رسد که مهاجران روستا-شهر در اثر دافعه‌های روستایی است که مجذوب جوامع شهری می‌شوند نه اینکه جوامع شهری فی‌نفسه مجذوب‌کننده باشند. با توجه به مطالب ذکر شده، برای جلوگیری از مهاجرت بی‌رویه روستاییان به شهرها در ایران راهکارهای زیر قابل عرضه است:

- درک نسل جوان جوامع روستایی و سوق دادن تسهیلات و امکانات روستایی در جهت انتظارات این نسل
- ایجاد اشتغال در جوامع روستایی از طریق کارهای جنبی غیر کشاورزی
- بالا بردن تسهیلات آموزشی در جوامع روستایی

- بالا بردن امنیت روستاها از طریق کاهش اختلافات محلی
- ارائه تسهیلات بیشتر برای روستاییان در جهت به کارگیری زمین های بایر
- ایجاد سد یا چاه های عمیق در روستاها برای تأمین آب مورد نیاز برای کشاورزی
- کاستن از جاذبه مشاغل کاذب شهری
- ایجاد محدودیت هایی در جوامع شهری برای اسکان افراد در حاشیه شهرها
- ایجاد نهادی برای سازماندهی جریان های مهاجرت (کاری که در اکثر کشورها به خصوص در چین تجربه شده است).

یادداشت‌ها

1. Dradey
2. Lewis
3. E.Lee
4. Lewis-Fei-Ranis
- ۵- البته تقسیم‌بندی یاد شده برای تحلیل بهتر نتایج و طبقه‌بندی اصولی‌تر شاخص‌ها و علت‌ها انجام شده است.
6. Bilsborrow and Oberai
7. meta-analysis
8. Glass

منابع

- احمدی، وکیل (۱۳۸۳)، *بررسی گرایش به مهاجرت از روستا به شهر و عوامل مؤثر بر آن*. پایان نامه کارشناسی ارشد جمعیت شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- امانی، مهدی و دیگران (۱۳۵۴)، *لغت نامه جمعیت شناسی*. تهران: دانشگاه تهران.
- امیری، فرزاد (۱۳۷۶)، *بررسی مهاجرت‌های روستایی به شهر نورآباد ممسنی طی دهه‌های ۱۳۴۵، ۵۵، ۶۵*. پایان نامه کارشناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- او برای، ا.س. (۱۳۷۰)، *مهاجرت، شهرنشینی و توسعه*. ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران: مؤسسه کار و تأمین اجتماعی.

- ایرانی، یوسف (۱۳۷۶)، *بررسی عوامل مؤثر بر مهاجرت روستاییان از دهستان‌های استان قم طی پنج ساله ۱۳۶۵-۷۰*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- پیتیه، ژان (۱۳۶۹)، *مهاجرت روستاییان*. ترجمه محمد مؤمنی کاشی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- پیری، علی حسن (۱۳۷۸)، *بررسی مهاجرت‌های روستایی و تأثیرات آن بر چشم اندازهای شهری در بخش مرکزی شهرستان کامیاران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیای انسانی، تهران: دانشگاه تهران.
- تودارو، مایکل (۱۳۶۷)، *مهاجرت داخلی در کشورهای در حال توسعه*. ترجمه مصطفی سرمدی و پروین رئیسی‌فرد، تهران: مؤسسه کار و تأمین اجتماعی.
- حسین نسب، حمید (۱۳۸۲)، *بررسی علل اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی مؤثر بر مهاجرت در شهرستان‌های استان مازندران طی سال‌های ۷۵-۱۳۶۵*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی، منصور (۱۳۷۵)، *علل و انگیزه‌های مهاجرت روستاییان به شهر بیجار*. پایان‌نامه کارشناسی علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران.
- خدامیان، غلامعباس (۱۳۷۳)، *مهاجرت در کهگیلویه و بویراحمد*. پایان‌نامه کارشناسی جغرافیا، تهران: دانشگاه تهران.
- رمضانیان، محمد (۱۳۸۰)، «سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی ایران، دلایل و پیامدها». *فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه*. ش ۳۶، صص ۲۳۵-۲۰۷.
- زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۷۱)، *جمعیت و توسعه*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۸۰)، *مهاجرت*. تهران: سمت.
- شاهمرادی، مسعود (۱۳۷۵)، *بررسی علل و انگیزه‌های مهاجرت روستای ویسمرید در شهرستان بیجار*. پایان‌نامه کارشناسی علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران.
- شکوئی، حسین (۱۳۷۳)، *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، جلد اول*. تهران: انتشارات سمت.
- صادقی، منیره (۱۳۵۹)، *علل مهاجرت روستاییان گیوی به تهران*. پایان‌نامه کارشناسی علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران.
- صدیق، رحمت‌الله (۱۳۷۹)، «فراتحلیل مطالعات انجام شده در حوزه آسیب‌شناسی اجتماعی در ایران». *نامه علوم اجتماعی*. ش ۱۵، صص ۱۰۳-۶۷.
- صفری، حسین (۱۳۸۳)، *فرا تحلیل روش‌شناختی تحقیقات پیمایشی- اجتماعی موجود در وزارت کشور*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران.

- فیروزان، توحید (۱۳۸۰)، *بررسی مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران: یک مدل همزمان (۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد توسعه، تهران: دانشگاه تهران.
- قاسمی، یارمحمد (۱۳۷۲)، *بررسی انگیزه‌های مهاجرت روستاییان و عشایر به شهر ایلام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- کاظمی‌پور، شهلا (۱۳۷۴)، *تحریک اجتماعی و مهاجرت در شهر تهران*. رساله دکتری جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- کلاته، محمد (۱۳۷۸)، *توسعه نابرابر و مهاجرت*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- کولائی‌نژاد، نسرین (۱۳۵۹)، *بررسی علل مهاجرت روستاییان شهراب به تهران و تأثیر شهرنشینی در ساخت و کارکرد خانواده*. پایان‌نامه کارشناسی علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران.
- گنجیان، مهدی (۱۳۷۱)، *بررسی علل مهاجرت از مناطق روستایی استان تهران در دهه ۱۳۵۵-۶۵*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸)، *نظریات مهاجرت*. شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- محمدزاده، علیرضا (۱۳۷۱)، *ارزیابی اثر سرمایه‌گذاری‌های صنعتی دولت بر مهاجرت داخلی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، تهران: دانشگاه تهران.
- محمدی یگانه، بهروز (۱۳۸۳)، *نگرش ساختاری به مهاجرت‌ها و ناپایداری روستاها (مطالعه موردی استان زنجان ۱۳۵۵-۷۵)*. پایان‌نامه دکتری جغرافیای انسانی، تهران: دانشگاه تهران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۲)، *مهاجرت و شهرنشینی در ایران*. تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی مرکز.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵)، *نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن*. تهران: مرکز آمار ایران.
- مستعان، محبوبه (۱۳۷۱)، *مهاجرت در روستاهای شهرستان گرمسار*. پایان‌نامه کارشناسی جغرافیای طبیعی، تهران: دانشگاه تهران.
- مشفق، محمود (۱۳۸۰)، *توسعه روستایی و مهاجرت: بررسی شاخص‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی و جمعیتی مؤثر بر مهاجرت از مناطق روستایی استان‌های ایران در دهه ۱۳۶۵-۷۵*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.

مؤذن، مولود (۱۳۷۵)، *علل مهاجرت از روستا به شهر*. پایان‌نامه کارشناسی پژوهشگری، تهران: دانشگاه تهران.

موسوی، میریونس (۱۳۷۲)، *علل مهاجرت از روستا به شهر: روستای ینگجه از توابع اردبیل*. پایان‌نامه کارشناسی پژوهشگری، تهران: دانشگاه تهران.

وزارت اقتصاد (۱۳۷۵)، *تأثیر برخی از علل مهاجرت نیروی کار در ایران*. تهران: وزارت اقتصاد، دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی.

یزدانی، نسرین (۱۳۶۲)، *علل مهاجرت از روستا به شهر و امکان بازگشت به روستا*. پایان‌نامه کارشناسی توسعه و رفاه، تهران: دانشگاه تهران.

Liang,Z. (2001), "The age of migration in China". *Population and Development Review*. Vol.27, No.3, pp.499-524.

Stephenson,R. et al. (2003), "The impact of rural-urban migration on under-two mortality in India". *Journal of Biosociology Science*. Vol. 35, pp.15-31.

Todaro, P.M. (1971), "Income expectations, rural-urban migration and employment in Africa". *International Labour Review*. Vol. 104, No.5.